

„Приказ Великия России“.

Приказ Великої Росії — один із багатьох, зовсім недосліджених, приказів. Фактично за нього сливе немає літератури. Ми здираємо в деяких працях побіжне згадування за нього, але всі ці коротенькі замітки аж нічого не дають для вияснення фізіономії цього приказу. Дуже цікавий і той факт, що навіть 1688 рік (його прийняли всі історики, як рік, коли повсталі приказ Великої Росії), підлягає ще деякому сумнівові.

Приказ Великої Росії був одним із кільців загального приказного ланцюга Московського царства.

Приказна система управління, що протрималася близько двох віків і була продуктом і засобом централізації влади в руках московських князів, виникла поступінно під настирливим домаганням торговельного капіталу, що став розвиватися. Це не була докладно обміркована система організації влади, побудована на інтересі й міркуваннях, а організм, що розвивався помалу, неухильно, без жадного плану, але під указівки дійсности. „Саме вже скасування уділів і утворення єдиного Московського царства, — за тодішніх соціально-економічних і політичних умов, — доконче мусіло спричинитися до розвитку приказної системи центрального московського управління“, — каже І. І. Вернер. І справді, хоч деякі історики, як от А. Д. Градовський, і ладні бачити безболізне повалення руського феодального устрою, хоч вони й настирливо протиставлять йому феодалізм на Заході, та цієї відміни справді не було. Приказна система й була саме наслідком довгої, хоч і глухої, боротьби великого князя московського з князями менших уділів і боярською класою. Намагання поширити ринки, звязане з політикою заборчою, висунуло наперед фінансове питання. Князівство московське, позбавлене крові в постійних війнах XVI століття, потрібувало грошей. Зо всіх боків загрожували зовнішні вороги: шведи, німці, ляхи, татари. Сам упоратися неспроможний з управлінням царства, що все більшало, московський князь почав роздавати землі на годування намісникам і волостелям. Годування вважали за нагороду за військову службу й двірську, що накладалася на кожну служиву людину, яка відбувалася її даремно. Таким чином, управління городом або волостю не вважали за службу, а тільки за спосіб підгодуватися служивій класі коштом людності. Звичайно, центральний уряд одержував дещо від годувальників, деяка, очевидячки, дуже незначна частка перепадала й йому. Намісник у своїй

окрузі користувавсь повною й мало не безконтрольною владою. Таких самостійних одиниць налічували понад сотню. Як до своїх рук зібрати всі прибутки, — питали себе великі князі, — і відповідь була одна — обмежити що-до грошей волю й апетити намісників і волостелей.

І поволі ото з їхнього відання вилучають низку податків, що найбільше виникли з татарського завоювання та військових потреб — ямські гроші, стрілецькі, данину й інші, до них додають прибутки з двірських земель, з XVI століття певний оброк на користь московського князя від прибутків намісницьких і суду, зменшення строку годування. Як згадати, що за намісників часто-густо бували колишні удільні князі та що вони одержували наділи у власній своїй землі, то ще виразніше стане намагання великих князів ослабити, а згодом і зовсім знищити цей інститут. Всі справи, з відання намісників вийняті, передавав князь, як доручення особисте, тим або іншим особам, що виконували їх. Із дорученнів особистих, позначених барвою обов'язковости, — приказу, і розвинулися московські прикази. Зрозуміло, що розвинутися відразу вони не могли, а поволі, зростаючи, ускладнюючись і перетворюючись на установи. Коли коло справ, підлеглих таким приказним людям збільшилося й одна особа не спроможна була впоратися з дорученнями на неї покладеними, до помочи їй призначено ще декілька чоловіка. Адміністративні завдання, набравши характеру різноманітності, спричинилися до розвитку письмового діловодства, в зв'язку з чим з'явилися канцелярії з дьяками, піддячими та писарями. „Скоро-но у відомстві складавсь такий штат, — каже Ключевський, — одтоді й повставав приказ, як установа постійна“.

Окрім боротьби з колишніми феодалами та централізації влади, за джерело приказів був також ускладнений механізм двірського управління. З багатьох двірських, так званих, путів, напр. — стайничого боярина, удільного палацу, чашничого, повстали двірські прикази — „Конюшений“, „Великого Палацу“, то-що. За третє джерело для появи приказів був ускладнений державний організм, що висунув нові потреби й державні завдання.

Знов-же, з'явилася потреба централізувати розкидану раніш поміж намісництвом владу, наслідком чого було утворення приказів Посольського, Розрядного й Помісного. Найраніше що-до часу повстали прикази двірські, бо вони мали найбільше підготований ґрунт. Докладно визначити, коли утворилася сітка московських приказів, не можна. Неможлива, на мою думку, й штучна періодизація за будь-якою ознакою, бо не можна одного соціального процесу, ще й до того такого, який розвивається непланомірно, підгонити під певний штиб. Така спроба порушила-б загальну картину життя московських приказів. Проте, вже у I Судебникові 1497 року, ми маємо дані за наявність приказів, правда, як недосконалих адміністративних установ. У другому його артикулові читаемо: „которого жалобника а непригоже управити, и то сказать великуму князю, или къ тому его послати, которому которые люди прика-

заны въдати". Вказівку-ж на приказ, як на установу виразно зформовану, здібаємо в грамоті Успінському Володимирському монастиреві 1512 року за Василя Івановича. Більшість істориків і приймають рік 1512, як рік, коли виникли московські прикази. Правдивіше, однаке, цілковите утворення системи приказів застосувати до часів Івана IV та Федора Івановича, коли надто побільшала боротьба поміж великим князем і намісниками, закінчившися тим, що владу намісників було скасовано. Їхні обов'язки поклали на органи земські і тільки почасти на приказні. Останнього вдару позосталим останкам феодального устрою завдала „Смута московська“, коли намісництво було до краю знищено і на зміну йому прийшло правління воєводське.

Воєвода відав тільки військовим управлінням, а адміністративні й урядові справи перейшли до земських органів і, нарешті, у відання приказів. Так повстала низка краєвих приказів, — до них належить і наш приказ, — з компетенцією заплутаною, що її визначав не рід справ, а територія. Цим пояснюється, що справи того самого роду були розкидані по різних приказах. Отож, право суду належало всім приказам над особами йому підлеглими, дарма що існували спеціальні судові прикази — Розбійничий, Холопський, на всій території царства. Тим-то сами члени приказів звалися суддями. В міру того, як приказний лад розвивався, помітне намагання перегрупувати підлеглі приказам справи не за ознаками територіяльними, а за родом справ.

Об'єднання діяльності, серед різних приказів розкиданої, надто побільшало в XVII в., коли приказний лад не тільки-но зовсім розвинувся, ба й став перед московським урядом зо всіма своїми незручностями й хибами. Одтоді починається реорганізація приказного устрою, причому, найбільше цікаві два, виразно виявлені, процеси: на Півночі і в Центрі — об'єднання до одної каси грошових податків, що й пощастило зробити на прикінці XVII в. в центральному приказі Великої Скарбниці (Большой Казны), в „тогочаснім міністерстві фінансів“, як його зве Мілюков, і на Півдні, прямо протилежна дія — розгалуження Розрядного приказу¹⁾.

„Діяльність приказів, — каже Ключевський, — об'єднувала вища урядова установа, що керувала окремими відомствами, — Боярська дума царева“. Боярська дума складалась із значніших боярських родин, що входили до неї як бояри, а менш родовиті — як дворяни окольничі й думні, та дьяки, що їх призначав князь. Її склад, так само як і справи її підлеглі, не були плинні й випадкові. Начальників приказів — суддів, як і намісників та воєвод, призначали з її складу. Навіть дьяки й вони не були звичайні собі секретарі та дрібні урядовці: кожен із них керував якимось з приказів. Вони були здебільшого начальниками головніших приказів — Розрядного, Посольського, Помісного, або Казанського

¹⁾ П. Н. Мілюковъ. Очерки по истории русской культуры. Часть I (вид. 1896 р.), стор. 152.

Палацу (Дворца) та Новгородського розряду; причому перші троє були неначе відділами думної канцелярії: їхні справи відала безпосередньо сама дума. Через те на чолі їх стояли не бояри або окільничі, а думні дьяки. На це треба звернути увагу в звязку з приказом Великої Росії. На обов'язкові думи були судові, адміністративні, законодавчі справи, а також керування чинністю приказів і контроль над краєвими управліннями. Сама дума дуже рідко порушувала питання, які вимагали її-житаки розвязання. Поточні справи порушували завсіди на засіданнях присутні, як члени думи, начальники приказів, кожен по своїй компетенції¹).

Передусім зупинімося на питанні про територію, що на неї поширювалася влада приказу Великої Росії. Коли візьмемо будь-яку з заміток, що приказу Великої Росії стосуються, то побачимо в ній те саме, що у Вівліофіці²), яку видав Микола Новіков, власне: „Великоросійський приказ, в якому відали з року 1688-го справи Охтирського, Сумського, Харківського та Ізюмського Слобідських полків“ і т. и., себ-то, що приказ Великої Росії відав справи так званої Слобідської України. Цю думку дослідників цілком підтверджує й „Опис документів та паперів, що зберегаються в московському архіві міністерства юстиції“. Із описів ми довідуємося ще, що до названих угорі 4 полків, треба додати й ще один полк, а саме Острогозький. Отож у віданні приказу Великої Росії перебувало 5 полків Слобідської України: Охтирський, Сумський, Харківський, Ізюмський та Острогозький.

Але чому з'явилася назва Великої Росії? Щоб приступити до з'ясування, звідки походить ця назва, доведеться трохи спинитися на історії виникнення Слобідських полків і деяких моментах із їхнього життя.

Слобідська Україна займала мало не всю теперішню Харківщину й деякі місцевості Курщини й Вороніжчини. Заселення її земель розпочалося ще наприкінці XVI, на початку XVII вв. Тоді Україна була під Польщею. Тяжке кріпацтво примусило її людність посуватися на південь і схід, та йти шукати щастя й волі в чужій землі. Отак розпочалося заселення українських степів ще за Івана IV-го. Воно було дуже корисне для московського уряду, бо деякою мірою затримувало татарські орди, не підпускаючи їх близько до Москви. За Федора Івановича прикордонну лінію визначала уже низка городів — Вороніж, Білгород, Курськ, Валуйки. За Михайла Романова споруджено багато нових фортець і міст в теперішній Куршині та Вороніжчині. Але на південь місцевість була вільна. Московське царство послало на лінію дуже мало людей, і то здебільша військових — служивих — вартових та станичників. (Трохи більше заселили її великороси в XVIII в., коли утворювано Українську лінію). З середини XVII, себ-то в звязку з невдачами, що спіткали козаків, котрі повстали проти Польщі, ці місцевості стали заселяти українці. Отож од-

. О. Ключевскій. Курсъ Русской истории (изд. 1908 г.). Томъ II, стор. 437.
ревніяя Россійская Вивліофика, изд. Николаемъ Новиковымъ.
Изд. 2-е. Часть XX.

року 1651, після нещасливої Берестецької битви, людність України масами почала кидати свої землі й переходити на Слобожанщину, утворюючи там Суми, Лебедин, Харків, Охтирку та інші міста. Це було друге масове переселення. Року 1659 воно поновилося й особливо збільшилося за Дороженка 1663—1687 рр. Вказівки на ці переселення знаходимо і в офіційних документах та літописах, і в народніх піснях. Одна з них каже:

„Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу.
Іди з нами козаками на Україну, на слободу,
На Україні всього много — і паші, і браги,
Не стоять там вражі ляхи, козацькі враги;
На Україні суха риба із шапраном;
Будеш жити з козаками, як з паном,
А у Польщі суха риба із водою;
Будеш жити з вражим ляхом, як з бідою“¹).

Отак засновано року 1652 Острогозьк та Суми, р. 1654 Харків та Охтирку і близько року 1664 Ізюм. Хоч ми й зазначили роки, коли позасновувано міста, але полки, як гадає акад. Багалій, склалися пізніше, тим-то грамоти про надання видавали не на ім'я полковників, а окремих осіб. Полк-же з'явивсь допіру тоді, коли призначено полковника, себ-то Острогозького від р. 1652-го, Охтирського — 58, Сумського — кінця 58 початку 59, Харківського — 60 й Ізюмського 1685. Українська людність ставала загородою між татарами й Московським царством. Це не визначало, що царі московські ухилялися од захисту людності, але значно менше витрачали сили на оборону південного кордону.

А захищатися було проти чого: за якихось десять літ ми бачимо два великі татарські погроми — 1680 і 1691 рр. і безліч, як каже акад. Багалій, дрібних. За погрому р. 1680 вбито й у полон побрато близько 1167 чоловіка, цифра геть-то не певна, але така, яка дає деяке уявлення про значіння Слобідських полків для Московського царства.

Оточ, заселення Слобідської України провадили, значною мірою, в інтересах військових; через те зрозуміло, що Слобідські полки спочатку підлягали віданню Розряду, як це видко з опису городів 1678 р.²). Про це-ж знаходимо вказівку і в праці М. Загоскіна „Столи приказу розрядного“. „Всенъке доловодство Розрядного приказу,— пише Загоскін³), поділене по столах, що існують у цьому приказові, від другої половини XVII в.“ Власне у віданні Білгородського столу, найраніший столець якого позначене р. 1618, і перебували Слобідські полки, як це видко з переліку міст, що його додав Загоскін. Білгородський стіл, одрізняючись од інших столів Розряду, скупчував у віданні своєму, окрім військової справи і служивих людей міст, „цілковите відання цих міст,

¹) Д. І. Багалій. Історія Слобідської України. Харків, 1918, стор. 23.

²) Дополненія къ Актамъ Историческими, собранныя и изданныя Археографическою Комміссією. 1875. Томъ IX.

³) Н. П. Загоскінъ. „Столы Разрядного Приказа, по хранящимся въ Московскомъ Архивѣ Мин. Юстиціи книгамъ ихъ“. Стор. 4.

адміністративною й фінансовою сторонами¹⁾). Як скористуватися даними Загоскіна про зміст книг Білгородського столу²⁾, то перш над усе ми надибаємо 1) „Річні кошторисні книги городів Білгородського полку“, що в них описано становище міста і його кріостей, вираховується наряд і гарматні припаси міста, зазначається стан міської хлібної та грошової скарбниці. Далі Білгородський стіл мав: 2) призначати воєвод, 3) доглядати за збудуванням нових міст і поправою давніх у межах підлеглої столу території, 4) доглядати за службою служивих і ратних людей по містах, 5) виплачувати утримання служивим і ратним людям, 6) збирати хлібні запаси і витрачати їх на харчі ратним людям, 7) стежити за фінансовим управлінням міст, бо всі прибутки міст Білгородського полку йшли на покриття видатків по відомству самого Білгородського столу, особливо на утримання ратних людей. Сюди стосуються різні побори з кузень, крамниць, торгов, млинів, промислів, митній шинкові побори, судові оплати. Голови й цілувальники перебували також в його віданні. Нарешті, Білгородський стіл відав справи політичні, як от: донесіння воєводи про листи Бруховецького або про те, що на бенькеті „один гість лаяв другого зрадником“, про селянські справи — вивіз селян, приведення до присяги козаків і взагалі всієї людности, та інші.

„Останнього року царювання Федора Олексійовича, тоб-то 1682 р.³⁾, коли всі військові сили московської держави, приписані до різних міст, були поділені на 9 розрядів... міста Білгородського полку виділилися в 2 розряди, Білгородський і Тамбовський, залишаючись по давньому у віданні розглядуваного столу“, пише Загоскін⁴⁾). Але в книзі XVIII „Описанія документовъ и бумагъ“ стор. 23 читаємо такі дані: „Документи, що-до управління й стану міст“ за час 7190 (1682) та 7195—96 (1687—88) рр., причому вказано, що ці документи належать до стовпця приказу Великої Росії. В покажчикові не було жадної установи, окрім приказу Великої Росії, до якої-б стосувалася оця стор. 23. Тим-то всього його треба віднести до діловодства цього приказу. А коли так, то приказ Великої Росії існував в 1682 р. Хоча до 1682 р., як зазначено в примітці до цього стовпця, стосується одна тільки справа, а саме — „укріплення за Ів. Мик. Завадовським батьківської маєтности“, хоча в описах⁵⁾, що їх ми маємо, протягом часу від 1682—86 рр. включно, ми здібаємо тільки одну відомість, що стосується до 1684 р. — „давання утримання й харчів Охтирського полку військовому товаришеві Микиті

¹⁾ Там-таки, стор. 22. ²⁾ Там-же, стор. 26—35.

³⁾ На даних Загоскіна спирається І. І. Вернер в праці „О времени и причинахъ образованія Московскихъ приказовъ“, але, переводячи вказівку Загоскіна „послѣдній годъ царствованія Федора Алексѣевича“ на роки, помилково бере 1676 р., себ-то перший рік царювання, стор. 190.

⁴⁾ Загоскінъ. „Столы Разрядного Приказа“, стор. 24.

⁵⁾ Пощастило здобути в Одесі й використати тільки книги I—XVIII „Описаній документовъ и бумагъ, хранящихся въ Московскомъ Архивѣ Министерства Юстиції“.

Уманцеві, що був в 192 р. в Москві¹⁾), але, не зважаючи на це, єдину й безперечну вказівку не можна залишити без уваги. Доводиться вважати, що приказ Великої Росії існував в 1682 р., і цей рік, на мою гадку, треба прийняти за рік, коли виник приказ.

Ці з першого погляду ніби-то суперечності подібного припущення з відомостями, що їх подає Загоскін, дуже легко усуваються. Правда, Загоскін наводить, що 1682 р., а також 1683 міста Слобідської України²⁾ були у віданні Білгородського столу — „саме з розділом їх на міста розрядів Білгородського й Тамбовського“. Тільки-ж не треба забувати, що розряди, на які начебто розпався Великий Розряд, були військовими-но одиницями, що нагадують корпуси дальнього часу, як це зазначає сам Загоскін, себ-то не відали адміністраційних і фінансових справ. Знов-же відомості, що стоять під 1682 р. і стосуються до діловодства приказу Великої Росії аж ніяк не можна віднести до військових. Отже, гадаю, що у віданні Білгородського столу Слобідська Україна залишилася тільки по військових справах, як міста й місцевості, що принадлежать до Білгородського розряду; Білгородський-же розряд, як і інші схожі з ним, не є установа, а військова організація. В усіх-же інших справах, окрім може бути судових, Слобідські полки став відати Приказ Великої Росії. Одірвання Слобідської України й управління її від Розряду почалося як-раз в зворотному напрямкові — з господарчих та адміністраційних справ, і закінчилося військовими.

Окрім того, не треба забувати, що коли й не пристати на висловлене припущення, то сполучення в управлінні тими-ж самими містами двох різних установ не є новина в приказній системі. Так, Загоскін вказує, що ті самі міста значаться і в книгах Білгородського й Сівського полків, і, навіть, в одній із книг Білгородського полку — акти перепису дворів, і в них всякого чину людей 18-ти слобід міста Москви.

Щоб покінчити з датуванням Великоросійського Приказу, треба занотувати ще дані, що їх наводить акад. Багалій в „Історії Слобідської України“³⁾ — „та в минулому в 196 році жовтня в 16 день великих государі царі й великі князі Іван Олексійович, Петро Олексійович указали по іменному своїх великих государів указу за пам'ятним листом думного дьяка Омеляна Ігнатовича Українцева із розряду взяти Сумський, Охтирський, Харківський, Острогозький полки з городами й пригородами в державний посолський приказ і йменувати приказами Великої Росії“. Треба відзначити, що цей Указ знайдено в „Екстракті Слобідських полків“ 1734 р., себ-то документі неофіційному й написаному через 46 років після цього Указу. Через це надавати йому віри не можна.

Проте, Багалій указує ще й на звістку з 1688 р.: „жовтня 14 день нинішнього 196 року по указу вел. гос. черкаських полків полковників,

¹⁾ Описані е документовъ и бумагъ. Кн. XIII, ст. 1224.

²⁾ Загоскінъ. Столы Разрядного Приказа, стор. 24.

³⁾ Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 102—103.

тих полків міста і в них воєвод і приказних людей і черкас полкової й городової служби всякі справи відати в приказі Малої Росії. I тому вел. гос. указові про черкаські всякі справи й розбірні книги із Розряду до Приказу Великої Росії відіслано жовтня в 29 день. А розписався в тих черкаських справах приказові Великої Росії підьячий Степан Ступін". — У цьому указові знову-ж бачимо 196 (1688) рік, як дату виникнення приказу Великої Росії. В цьому тексті зустрічається вказівка й на приказ Малої Росії, звідкіля акад. Багалій робить висновок, що з приказу Великої Росії був відділ приказу Малої Росії. — Я-ж гадаю, що красномовна невідповідність спочатку й в кінці тексту — „всякі справи звелено відати в приказі Малої Росії“, „великих государів указові о черкаських всяких справах і розбірні книги із Розряду до приказу Великої Росії відіслані“. Видимо, в акті в виразові „приказ Малої Росії“ є помилка замість Великої Росії.

Спираючися на оці відомості, акад. Багалій вважає, що приказ Великої Росії виник р. 1688. А втім, перший із наведених документів стосується до р. 1734 і невідомо звідкіля він черпав свої відомості; що-до другого, то він, зважаючи на дані, що є в XIII томі „Описанія документовъ и бумагъ“ ст. 1095 — „166—173 + 210 — справка в Розряді з вимоги приказу Великої Росії про підсудність „Острогозького полку черкас по всіх городах опріч острогозьких мешканців по судових і по всіх розправних справах, як вони живуть в будинках своїх‘, воеводам і приказним людям, а не острогозькому полковникові, якому підсудні самі черкаси — острогозькі мешканці“ і в примітці до нього „тут-же (арк. 171) відомості про передачу 29 жовтня 196 р. із Розряду до Приказу Великої Росії стовпців і книг, „о черкаських всяких делах““, є відписка, що підтверджує права приказу Великої Росії, який існував раніше, оскільки він посилає вимогу до Розряду. Це стверджується так наведеними раніш двома датами — 1682 р. і 1684 р., як і цілою низкою справ, що належать до діловодства приказу Великої Росії під 1687 р.¹⁾.

Якщо відомості, що ми їх маємо, дозволяють датувати Великоросійський Приказ 1682 р. — не пізніш, то з другого боку ми маємо дані, які вказують, що р. 1680 приказа ще не існувало. На стор. 113 праці Белокурова про Посольський приказ²⁾, читаемо під 1680 р. „...указав: (цар) посолський, малоросійський, кн. Смоленського й Новгородський прикази, Устюзьку, Галицьку й Володимирську Четі віддати ближньому бояринові й намісникові Ів. Волинському, а з ним думному дьякові Лук'яні Голосову та колишнім дьякам Вас. Бабініну, Ом. Українцеву, Сем. Протопопову“. При цьому за Великоросійський приказ не згадується, а, як ми побачимо далі, він був у віданні тих самих осіб, що й

¹⁾ Описанія документовъ и бумагъ. Кн. XII, ст. 441; кн. XVIII, ст. 23; кн. XI, ст. 738.

²⁾ Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ. Т. 218. Годъ 1906, кн. 3. Дослід Белокурова „О Посольскомъ Приказѣ“, стор. 40.

Посольський приказ, себ-то його не існувало. Таким чином, помилка, що ми її припускаємо, могла бути не більш як на один рік.

Тепер постараємося вказати причини, що примусили виділити справи Слобідської України в окремий приказ. Як ми вже були бачили, наприкінці XVII в., як каже Мілюков, спостерегається два прямо протилежні процеси: злиття фінансових установ і розгалуження Розрядного приказу. Це розгалуження обумовлюється намаганням московського уряду утворити правильну військову оборону. Мілюков каже, що „в міру віддалення кордонів держави від Москви, доводилося й штаби оборонних корпусів одсувати до нових кордонів“¹⁾). В звязку з військовими, що утворилися, обставинами накреслюється З кордони: з боку шведів, поляків і татар. Отже Розрядові доводилося безперестанку доглядати за трьома пунктами, що викликало виникнення Розрядів-корпусів з функціями супроводи військовими, яке супроводилося виділенням адміністраційних справ в Приказ Великої Росії, а згодом, за зразком всіх московських краєвих приказів, постачання й військових справ приказу Великої Росії, який мав на те засоби. Нова хвиля колонізації, що припадала на 1663—87 рр. і мала наслідком зформування Слобідських полків, повинна була-б вплинути на утворення нашого Приказу. Полки, що набули певного оформлення, вимагали організації, яка-б їх об'єднувала й спроможна була завдовольнити внутрішні нові потреби об'єднаної *de facto* землі. Цю організацію Московський уряд волів дати від себе згори, аби не виникла вона знизу.

З'ясувавши історію приказу, спробуймо пояснити його назву.

Приказ Великої Росії відав справи Слобідської України, а землі, що їх займали Слобідські полки, хоч здебільшого й осадили їх українці, московський уряд визнавав споконвіку за свої. Отак пояснює акад. Багалій походження назви Приказу. Але, чому-ж Приказ здобув назву Великоросійського? Річ у тім, що степи, які заселила українська людність, не являли собою особливої об'єднаної під одною українською владою одиниці й були відірвані од решти України. До об'єднання всіх українських територій народ завсіди прагнув. В 1668 році Дорошенко цілком виразно висловивсь за об'єднання Правої та Лівобережної України під своею владою й категорично про це говорить в 1676 році. За відгук проекту Дорошенкового можна вважати намагання Самойловича об'єднати Слобідську Україну й Гетьманщину, — це він таки й здійснив під час Кримського походу 1687 року. З такою-ж пропозицією він вдається до Московського уряду р. 1679, під час так званого „великого згону“. Проте, на час утворення приказу Великої Росії, Лівоб. Україна вже перебуває в значній залежності від окремого приказу Малої Росії. Тримаючися міцно за свої землі, Московський уряд проводить виразну межу поміж автономною Україною й Слобідськими полками.

¹⁾ П. Н. Мілюковъ. Очерки по истории русской культуры (вид. 1896 р.) стор. 50—63.

Цю відміну він висловлює в назві приказу Великої Росії, що знову виділивсь, протиставлячи його назві Малої Росії.

Тепер перейдемо до організації Великоросійського Приказу. Із „Древней Россійской Библіофіки“ довідуємося, що „в ньому були присутні 1689 року царственої великої печатки й державних великих і посольських справ охоронець біжній боярин і намісник Новгородський князь Василь Васильович Голіцин, боярин князь Олексій Васильович Голіцин та думний дьяк Омелян Гнатович Українцев, дьяки Василь Бобінін, Іван Волков та Борис Михайлов, того-ж року від вересня місяця й 1690 ті-ж самі, що й в Посольському Приказі. Отже, р. 1689 канцелярія приказу Великої Росії й Посольського складалася з тих самих осіб.“

Що було в дальші роки, ми не знаємо, але треба припускати, що склад її не змінивсь, тому що за нього не згадує Вівліофіка, проте найменша зміна в складі приказних канцелярій Вівліофіка вказує. Оскільки Посольський Приказ та краеві — Малої Росії, князівства Смоленського, та Новгородську, Устюзьку, Галицьку й Володимирську Четі — було доручено тим самим особам¹⁾; знаючи до того-ж, що склад канцелярії Посольського приказу й Великої Росії в 1689 р. був той-же самий, треба думати, що й приказ Великої Росії, з моменту свого виникнення — 1682 р. було доручено тому-ж колу осіб.

В наведеному уривкові документів Посольського приказу (див. ст. 236) за 1680 р. ми маємо перелік осіб, що стоять на чолі Посольського приказу, значить і Великої Росії, — боярин В. С. Волинський, думний дьяк Лук'ян Голосов, дьяки Василь Бобінін, Ом. Українцев, Семен Протопопов, за деякою тільки зміною, тому що з 1682 р., як відомо, місце Волинського заступив В. В. Голіцин, з 1680-ж року додається дьяк Борис Михайлов²⁾ і в 1683—84, як видко із книги XIII „Описей документовъ и бумагъ“, Ом. Українцев був уже думним дьяком. Отже, з моменту виникнення приказу Великої Росії, на чолі його стояв князь В. В. Голіцин. Але, як ми вбачаємо з тої-ж Вівліофіки, в статті про Посольський приказ „того-ж року (1689) царственої великої печатки охоронець князь Василь Васильович і боярин князь Олексій Васильович Голіцин, яким вересня-ж у 9 день наказано було бути до указу в Костромському своєму сельці; того-ж року, вересня 9, після усунення (?) князів Голіциних, думний дьяк Омелян Гнатович Українцев, дьяки попередні та дьяк Василь Постников“³⁾, себ-то з 9 вересня на чолі Посоль-

¹⁾ Чтенія въ обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ. Т. 218. Годъ 1906, кн. III, дослід Белокурова „О посольскомъ приказѣ“ стор. 40.

²⁾ Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ. Томъ 218. Годъ 1906 кн. З-я. Дослід. Белокурова „О Посольськомъ Приказѣ“ Перелік дьяків Посольського Приказу в 1690 р.

³⁾ В „Описаніи документовъ и бумагъ“ кн. XIII, ст. 1059. II; 1683—1684 і ст. 1684—1686—1687 згадується думний дьяк Ом. Гн. Українцев. А в роках 1676—1677 (кн. XI, ст. 529, I), 1679 і 1680 (кн. XV, ст. 935 і ст. 563) його іменують просто дьяком. Белокуров вважає (Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ т. 218), що думним дьяком Ом. Гн. Українцев був тільки з 1689 року, чому суперечать вказані дати.

ського приказу, отже й приказу Великої Росії, стоїть думний дьяк Українцев, аж до 19 квітня р. 1699, коли його виряджають за посла до Царгорода. 30 червня 1689 р. до цих членів додано ще Андрія Вініуса, а 17 серпня — Прокопа Возніцина. Піддъячих-же кожен приказ мав своїх, як видно із списку піддъячих за 1699 р., що його наводить Белокуров¹⁾). З цього ми довідуємося про таких піддъячих приказу Великої Росії за 1699 р., — старий Борис Алексій і молоді Василь Жадаєв, Михайло Второв і Фаддей Богданов.

Звертаючися до тієї-ж Вівліофіки, ми читаємо: „Посольському приказові підлягали різні прикази“ й насамперед згадується Великоросійський. Думка багатьох істориків, в тому числі Кавеліна (Собр. соч. т. IV), Багалія (Історія Слобідської України) підтверджує слова Вівліофіки. За це-ж свідчить так передмова до стовпців білгородського столу кн. XII стор. 159, як і додаток до ст. 741—II кн. XI. Проте це все є голословні твердження, і я гадаю, що зв'язок між оцими двома приказами був тільки персональний. Єдине спільне, що було між оцими двома приказами — це спільні дьяки. Дійсно, в описах документів ніде немає вказівок на підлеглість приказа Великої Росії Посольському. Єдиним документом, в якому здібаемо щось підхоже на зносини, є „видача піддъячому Посольського приказу Степанові Часовнику З-х четвертей житнього борошна для донської посилики“. Але з цього документу можна вивести тільки, що піддъячі в приказі Великої Росії та Посольському, в протилежність дьякам, були різні, але в жадному разі не підлеглість одного приказа другому. З другого боку, є певні дані, що вказують на зв'язок приказа Великої Росії з Розрядним та Великої скарбниці (Большой казны). Важко через це припустити, що документи, які торкаються Посольського приказу, загублено або чомусь не попали до описів, тим більш, що їх мусіло бути не мало, коли-б Великоросійський приказ підлягав йому. Крім того, в книзі XV документів в ст. 1435, I, читаємо „татар та турків висилали до Сівську через Розряд; до Розряду їх присилили при пам'ятних листах із приказів Малої Росії, Посольського, Великої Росії та Казанського Палацу (Дворца).

Як-би припустити, що приказ Великої Росії, — це-ж торкається й двох інших, — підлягав Посольському, то навіщо тоді було таке перелічування й чому тоді Посольський опинився на другому місці? Тоді-б усіх полонених посылали з Посольського приказу, тим більш, що Посольський приказ ні в якому разі не мав у своїму віданні справ військових, і полонених він міг прийняти тільки з дійсно підлеглих йому інших установ. Тому, через все вище зазначене, можна вивести, що окрім спільніх дьяків прикази Посольський і Великої Росії не мали поміж собою ніякого зв'язку. Що-ж до останніх приказів, то за них

¹⁾ Чтения въ Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ, 1906 р. кн. 3, т. 218. Дослід Белокурова, стор. 154: „Списокъ Приказу Великія Россіи подъячимъ и что имъ вел. госуд. денежные оклады“ 1699.

доведеться говорити в звязку з компетенцією Великоросійського приказу. Як і всі інші прикази, за винятком приказу Справ Таемних („Тайныхъ дѣлъ“), приказ Великої Росії в усіх своїх справах подавав звідомлення Боярській Думі. У Ключевського, у II томі „Русской исторіи“, в розділі про Боярську Думу читаемо: „Справи посольські, розрядні та маєткові відала безпосередньо сама Дума; тому прикази, що в них зосереджувано ці справи, являли собою щось ніби відділи думської канцелярії: тим-то на чолі їх були дьяки, а не бояри або окольничі“. Приказ Великої Росії, як ми вже були бачили, вилівся з Розряду, а канцелярію він мав з Посольським приказом хоч і відокремлену, але з тими самими дьяками, що були старшими урядовцями в цих приказах.

З цього треба зробити висновок, що й приказ Великої Росії був у такому самому становищі, як і перші троє, себ-то під безпосереднім віданням самої Думи. Чи було це оформлено, чи ні, за браком даних, не можна встановити, але така залежність, здається, була.

Відомості, що-до діяльності приказу Великої Росії, знаходяться в „Описах документів та паперів, що збереглися у Московському архіві Міністерства Юстиції“¹).

З описів довідуємося, що приказові Великої Росії підлягали по Слобідській Україні саме такі міста вище зазначених полків: Андріїв-Лози, Охтирка, Білопілля, Богодухів, Боровлі, Валки, Вовчанськ, Вовчі-Води, Вільне, Вороніж, Зміїв, Золочів, Ізюм, Колонтаїв, Коротояка, Краснопілля, Красний-Кут, Лебедин, Лиман, Маяцьк, Межиріччя, Мерефа, Миропілля, Мурафа, Недригайлів, Нежегільськ, Новобогородицьк, Новий-Оскіл, Старий Оскіл, Ольшанка, Острогозьк, Палатів, Пени, Перекоп-Новий, Печеніги, Сантово, Сінний, Солоний, Суджа, Суми, Тор, Урив, Харків, Царево-Борисів та Чугуїв.

Яка була підлеглість приказові Великої Росії зазначених міст, це видно з отаких даних.

З книги XII ст. 411, I бачимо, що догляд за управлінням та станом міст лежав на обов'язкові приказу. Місцеве міське управління з часів „Смути“ було в руках воєвод та приказних губ. Слобідською Україною, крім того, керували полковники. Всі ці особи становили ранг так званих служивих людей. У книзі XIV ст. 1633, II, маємо вказівки на „розпис служилых людей, що перебувають в Москві та містах за призначением од різних приказів“, між іншим, і приказу Великої Росії. Себ-то, приказ Великої Росії відав призначеннем на уряд служилих людей²). Але, чи міг приказ сам настановляти на воєводський уряд? Треба гадати, що ні. З усіх відомостей, що надійшли до нас, видно, що на посаду воєводи настановляли сами московські царі вкупі з боярською думою. І коли Ключевський каже, що були „два роди боярських приго-

¹⁾ „Описаніе документовъ и бумагъ, хранящихся въ Моск. Арх. Мин. Юст.“, кн. XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII i XVIII.

²⁾ „Описаніе документовъ и бумагъ“, кн. XI, ст. 767, I.

ворів (боярської думи), що їх завсіди подавали на затвердження царя, коли він був не присутній в засіданні: це приговор у справах місницьких та про кару за тяжкий злочин", то важко припустити, щоб на уряд такої відповідальної особи, як воєвода, настановляли дьяки, що від початку 1689 р. стояли на чолі приказу Великої Росії. Питання — начебто й зайде, бо воєводи, адже, були ніби-ж служиві люди. Але в ст. 1551 описів книги XIV під 1693—96 рр., з приводу настановлення на уряд воєвод та приказних людей, маємо вказівки на „стовпець належить до діловодства у приказі Великої Росії“. З наведеного раніше ясно, що тут мова мовиться не про настановлення приказом на воєводу, а про те, що настановлення на воєводу є розпорядження, що тільки перейшло через приказ Великої Росії. Указ про настановлення був надісланий із цього приказу. В такому самому становищі перебувають і чоломбіття про відставку воєводи, як напр. в Суджі „на III рік“, або про продовження йому строку служби, як у Змієві. При цьому настановлення переводилося „тільки за справкою про чоломбітчиків у Розряд“¹).

Стосунки між воєводами й приказом Великої Росії найясніше характеризує заадресований на ім'я приказу Великої Росії документ, що в ньому говориться за смерть харківського полковника Костянтина Донця, знов-же й указ, документ 1698—99 рр.²), де говориться, що „виконання розпорядженнів приказу Великої Росії, що-до управління та стану міст, належить до компетенції білгородського воєводи“, і до нього додаткова про те грамота князеві Я. Х. Долгорукову — білгородському воєводі. Найцікавіший і показніший другий документ. Він ясно свідчить про підлеглість воєвод і не тільки Слобідських полків, ба й, що найважливіше, і білгородського, приказові Великої Росії. З цього-ж таки документу видно, що білгородський воєвода найстарший над усіма Слобідськими воєводами. За часів війни білгородський воєвода був кільцем звязку між Слобідськими полками й військовими їх справами та приказом Великої Росії, як це видно з книги XVI описів ст. 1435, I. У цьому-ж документові читаємо: „татар і турків висилали до Сівську через Розряд; до Розряду їх виряджали при пам'ятних листах приказів — 1) Малої Росії (ті, котрих висилали до Москви гетьман Самойлович, Мазепа, кошовий отаман Гр. Сагайдачний і воєводи з Київа та Переяслава); 2) Посольського (висланці з Дону); 3) Великої Росії (вислали харківський полковник Гр. Донець і бояр Б. П. Шереметьєв з Білгорода) і 4) Казанського Палацу (Дворца) (з Астраханя та Уфи)“. За документом 1653 кн. XIV можна припустити, що всі укази приказа Великої Росії надсилюють до білгородського воєводи й од нього вже розсилюють по місцях. Але це не більш, як здогад, і за браком певніших даних, обстоювати це не можна.

Що-до полковників, то ми маємо 4 документи. З них двоє говорять за чоломбіття охтирських і харківських козаків про призначення

¹) „Описаніе документовъ и бумагъ, кн. XI, ст. 465, I.

²) Ibidem, кн. XIV, ст. 1653.

їм полковників або виборних¹⁾), один за чоломбиття обраного на охтирського полковника в 199 р. полкового осавула Андрія Прокоф'єва про надання жалуваної грамоти на полковництво, й четвертий за указ 200 р. про віді branня у колишнього полковника Ів. Перехрестова полкового срібного пернача й про передання його полковникові Романові Кондратьєву за чоломбиттям од козаків Охтирського полку. За подібні випадки свідчить і акад. Багалій. Із усіх оцих документів ми бачимо, що полковники перебували також у віданні приказу Великої Росії, але дозвіл на призначення їх виходив знову-таки не від приказу, а від вищої інстанції з вище зазначених міркуваннів. З сотниками було, треба гадати, так само, як і з воєводами та полковниками; призначати-ж піддъячих приказних ізб і писчої площи міг і сам приказ, хоч, здається, що приказ Великої Росії відав, як це зазначається в документах, тільки управління та стан міст, а не призначення до них служивих людей. У справі-ж призначення обов'язок його полягав виключно в виконанні.

Що-ж до нижчих служивих чинів, то призначенням їх, як і всіма службовими справами — видачею платні, підвищенням, наданням, завідував сам приказ. Такі незначні справи, як вирядження з Воронежу до війська Донського для служби в соборній церкві двох священиків, або „впис, з дітьми і родичами, до козацької служби“²⁾ та інші, яких могло набратися й дуже багато, не можна було подавати на вирішення Боярської Думи, тим більш, що приказ Великої Росії мав досить широку владу. Тому, суто місцеві службові справи, треба гадати, вирішував сам приказ. Це стосується усіх інших справ.

Насамперед треба зазначити, що до обов'язку приказа належали всі господарські та земельні розпорядження. А саме він виряджав піддъячих складати обрахункові книги харчів, що залишилися після кримського походу, дає розпорядження видати після нападу татар запасний хліб мешканцям Солоного й Маяцька й розпродати „волів у Богодухові, що до походу не здатні“, його таки повідомляють про неврожай в Лебединському повіті 1690—91 р.³⁾. Опис поташних майданів та гут в Охтирці⁴⁾ йде знову-таки через його. Цей останній документ цікавий ще з одного погляду; на початку його читаемо — „указ про посилання з Білгорода до Охтирки кого варто“; себ-то, маємо вказівки на підлеглість білгородських урядовців у справах Слобідської України приказові Великої Росії. Навіть такі чоломбиття, як передання до церкви „утвари, книг, риз, дзвону та грошового й хлібного утримання причтові“ заадресовують безпосередньо до приказу⁵⁾). Приказові-ж підлягають торг і про-

¹⁾ „Описаніе документовъ и бумагъ“ кн. XIV ст. 1339 і ст. 153.

²⁾ „Описаніе документовъ и бумагъ“, кн. XIV, ст. 1515, II — Вороніж, ст. 1651 — Острогозьк.

³⁾ „Описаніе документовъ и бумагъ“, кн. XIV ст. 1527, II — Хотмишек, ст. 1321.

⁴⁾ Ibidem, кн. XIV ст. 1651 — Охтирка.

⁵⁾ Ibidem, кн. XIV ст. 1651 — Лебедин.

мисли, їй од нього залежить заборонити їх, як напр. „полковникові Донціві дозволених йому в 197 р. смольчужних та поташових промислів на р. Мерефі, „щоб він цими справами й заводами лісних угіддів та фортецій не спустошував“, — або дати дозвіл на них безмитно окремим особам чи установам¹⁾.

Не інакше стоїть справа її щодо земельного питання. З таких справ насамперед треба вказати на закріплення земель за певною особою й видачу про надання грамот — „чоломбіття Аврама Безрутченка, о справе² за ним маєтку померлого брата його Івана в с. Криниченновку“, або „чоломбіття Миколаївського монастиря ігумна Лаврентія з братією про видачу грамоти на куплену й займану землі“ й т. інш.³⁾). Таких документів сила й відрізняються вони один від одного тільки титулом одержання землі — спадщина, посаг, купівля, одірання за борги⁴⁾.

Іншого роду справи — змагання за землю та розмежування. Таких чоломбіттів теж чимало. Тут і „чоломбіття дітей боярських на полковника Григорія Донця про захоплення їхніх земель та вгіддів“⁵⁾), її змагання за землю, її скарга за збудування млина в маєтках осавули Сумського полку Данилова, чоловіком „гетьманського регіmentу — Зеленським“ й т. д.⁶⁾). За теж промовляють документи про розмежування земель між окремими особами, якимсь Голубом і Забуженком, або між містами Миропіллям і Путивлем, Нетегільським і Волочанським і т. д.⁶⁾.

Третього роду справи по описах — міна маєтками та вгіддями, її на останку „одказ“, себ-то подарування землі за будь-які послуги та мужність⁷⁾). Всіма цими справами відав приказ Великої Росії, але з ними він не стоїть цілком відокремлений, одірваний од Помісного приказу. На це вказує „справка з вимоги Помісного приказу про заборону хат-мишанам „та її усіх Білгородського полку міст, що їхніми землями відав Розряд, „дітям боярським“ давати в маєткове користування землі не в тих повітах, де вони мають службу⁸⁾). Але в цій службовій довідці аж ніяк не можна вбачати залежності приказу Великої Росії від Помісного. Вона вказує тільки на взаємини між окремими приказами, на те, що всі вони складають одну загальну сітку, а не стоять на різно один од одного.

З наведених документів можна помітити, що компетенцію Великоросійського приказу поширювало на церковні й монастирські справи. Коли до раніш згаданих додати інші, що вже є наявні, документи, то побачимо, що через приказ витрачувано кошти на збудування церков,

¹⁾ Ibidem, кн. XIII, ст. 1224 — Олешки — Харків; XIV ст. 1515, II — Харків, ст. 1387 Миропілля.

²⁾ „Описаніє документовъ и бумагъ“, кн. XII ст. 411, I — Змієв.

³⁾ Ibidem, кн. XIV ст. 1651 — Суджа; ст. 1337 — Ольшанка; ст. 1657 — Охтирка; ст. 1653 — Злочев-Краснопілля, кн. XVIII ст. 23 — Миропілля.

⁴⁾ Ibidem, кн. XII ст. 411, I — Харків.

⁵⁾ Ibidem, кн. XIV ст. 1653 — Суми.

⁶⁾ Ibidem, кн. XII, ст. 411, I — Миропілля; кн. XIV ст. 1653 — Межиріччя.

⁷⁾ Ibidem, кн. XIV, ст. 1653 — Змієв; XVI, ст. 1194, I — Миропілля.

⁸⁾ „Описаніє документовъ и бумагъ“, кн. XIV, ст. 1515, II.

на книжки, ризи, дзвони, маєтки, хлібні запаси, утримання¹). Він-таки вирішував спірну справу попа Абрамова за землю, записував за Успенським протопопом зайву приміряну землю дітей боярських і давав дозвіл Дивногородському Успенському монастиреві виряджати старців, трудівників і робітників ловити рибу²).

Одна з найбільших функцій нашого приказу, що дає право говорити про його незалежність, з позбавленням її в 1700 р. розпавсь і сам приказ, були фінанси.

Всі грошові справи приказу Великої Росії можна поділити на дві групи: прибуток і витрати. З статтів прибутку насамперед треба зазначити мостівщину, проїзне мито (проїзжую пошлину), митні, карнавкові (кружечные) та трункові (питейные) збори та млинове³), себ-то саме ті, що їх П. М. Мілюков⁴) залічує до посередніх („косвенних“) податків. Вказівок на те, що безпосередні податки збирало через приказ Великої Росії, ми не маємо. Тому доводиться сказати, що за джерело скарбниці приказа Великої Росії були посередні податки на території Слобідської України.

У цій царині брала участь на вперебій і інша сила — приказ Великої Скарбниці (Большой Казны). Документів, що дають змогу так думати, ми маємо двоє⁵): „справка, з вимоги приказа Великої Скарбниці (Большой Казны), про надсылку бояр. Бор. П. Шереметьевим митних та трункових податків за 199 р. з Харкова до приказу Великої Росії, про видаткування цих податків на полкові потреби, давання руги, починаючи з 197 року ізюмському протопопові Андрієві Пилиповичу з братією“; і „справка, з вимоги приказу Великої Скарбниці (Большой Казны), про те, за яким указом і з якого року дозволено черкасам в Уриві торгувати, не платячи за це податків, і шинкувати напоями, не платячи за це оброку“. З обох справок видно, що приказ Великої Скарбниці (Большой казны) контролював скарбницю Великоросійського приказу і що-до прибутків, і що-до витрат. Іншої залежності, oprіч контролю в справах скарбниці, не видно.

Скарбницю поповнювано тільки збиранням посередніх податків, не одержуючи либо нь коштів з Великої Скарбниці (Большой Казны). Як-би це не так було, то на це були-б вказівки в документах. Відносно збирання податків Ключевський каже, що „земські старости збирали безпосередні податки; збирання податків посередніх, митних податків, а також експлуатація прибуткових скарбових статтів (трункова справа, соляні та рибні промисли й т. інш.) здавали ,на віру‘. За-для цього

¹⁾ Ibidem, кн. XII, ст. 411, I — Змієв.

²⁾ Ibidem, кн. XII, ст. 411, I Краснопілля, Суджа; кн. XIV, ст. 1515, II — Острогозьк ст. 1655 — Лебедин.

³⁾ Ibidem, кн. XII, ст. 411, I — Ізюм, Солоний, XIV ст. 133 — Пени, ст. 1551; XVII ст. 1843 — Охтирка, Ізюм.

⁴⁾ Мілюковъ „Очерки по истории русской культуры“ 1 ч. стор. 143.

⁵⁾ „Описаніе документовъ и бумагъ“ кн. XIV ст. 1515, II — Харків, ст. 1651 — Урив.

земські тяглі громади повинні були спосеред себе обирати, або ставити, за призначенням од уряду, вірних, себ-то присяжних, голів і цілувальників, яким доручали збирати такі прибутки¹⁾). В праці Мілюкова ми знаходимо підтвердження цих слів. „Оддаючи збирання, — пише він, — безпосередніх податків на кругову відповіальність сільських та посадських громад, Московський уряд оддав збирання посередніх податків на таку-ж відповіальність вищих верств людей міського стану“. Таким чином, податки збиралі вірні люди, себ-то присяжні голови та цілувальники. На це-ж указує „запитання про те, кому належить збирати податок за проїзд з дровами, чи вірним головам та цілувальникам, чи чоловікові гостинної сотні Ів. Володимирову, що взяв на одкуп в Маяцькому й на Торських озерах мостівщину, пристань для байдаків, човновий та клюшний податки й за проїзд з дровами“²⁾ й „висилка до Москви, в порядкові звідомлення, митного та кружечного двору голови з цілувальниками“³⁾. З першого документу видко, що окрім здачі на віру, податки отдавалися на одкуп⁴⁾), як ось митні податки, трунковий прибуток та інші. Проте-ж свідчить „чоломбиття харківського полковника Федора Шилова й ізюмського старшини й козаків до всіх полків про здачу на одкуп в 203 кар. маяцького, торського та царевоборисівського податку“⁵⁾. На це-ж саме знаходимо вказівки й в низці інших документів, напр.: „оддання без перекупу полковнику Кост. Донцеві, старшині й козакам мостівщини, пристани для байдаків і посаженщици на р.р. Донці та Ізюмі“⁶⁾; „чоломбиття чоловіка гостинної сотні Ів. Володимирова, якому було здано на одкуп в Маяцькому мостівщину й пристань, а на Торі подушний податок, про звільнення його від платіжу одкупних грошей з причини приходу в ці міста татар“⁷⁾; „чоломбиття ельчаника посадського чоловіка Захара Меркулова про заклад у Маяцькому шинку й оддання йому на одкуп“⁸⁾ і інш. Так збирання податків через вірних людей, як і за допомогою одкупів, вживалися завсіди в Московському царстві; причому останній спосіб, по малу-малу, витиснув собою перший. Проте, безпосереднього звязку між цими зборами і приказом Великої Росії не було, як це бачимо з справки, виданої з вимоги приказу Великої Скарбниці (Большой Казны)⁹⁾, в якій говориться про „надсильку бояр. Бор. П. Шереметьєвим митного й горілчаного збору за 199 р. з Харкова до приказу Великої Росії“. За кільце, що звязувало центральний приказ і місцеві органи поміж собою, був той самий білгородський воєвода. У випадкові недоборів, як це видно з ст. 1843 книги XVII, досліджування

¹⁾ Ключевскій. „Курсъ русской исторіи“, II ч., стор. 467 (вид. 2).

²⁾ „Описаніе документовъ и бумагъ“, кн. XVI, ст. 1194.

³⁾ Ib idem, кн. XII, ст. 411, I.

⁴⁾ Ib idem, кн. XVII, ст. 1843.

⁵⁾ „Описаніе документовъ и бумагъ“, кн. XIV, ст. 1651 — Ізюм.

⁶⁾ Ib idem, кн. XII, ст. 411, I — Ізюм.

⁷⁾ Ib idem, кн. XIV, ст. 1337 — Маяцьк.

⁸⁾ Ib idem, кн. XIV, ст. 1651 — Маяцьк.

⁹⁾ Ib idem, кн. XIV, ст. 1515, I — Харків.

причини недобору переводив полковник („сиск харківським полковником про недобір горілчаних і митних прибутків у Маяцькому і Царевоборисові“). Якщо причини були неслухні, то добирання переводилося опісля¹⁾). Щоб скінчити про мита, треба вказати ще на підвідну повинність — „висилка підвід до Сумів“²⁾. Дача підвід у Суджі для подорожніх бояр і воєвод та по гетьманських листах³⁾), нехай вони й не стосувалися до фінансових справ, але їх відав приказ Великої Росії.

Видаткові операції цілком ясні. Всі видатки приказу Великої Росії зводилися до одного з таких 4-х видів: „надання піддъячому грошової надбавки за Комлицьку посильку“; „чоломбиття піддъячого про видачу утримання за службу в Острогозькому полку при розборщиках“; „висилка грошових коштів на будування погорілих церков Миколаївського монастиря“ або „чоломбиття протопопа соборної Успінської церкви про надання до церкви утвари, книг, риз, дзвонів й грошового та хлібного утримання причту“³⁾), себ-то до надання, видачі утримання, дачі коштів на будування й утвар церкви. Четвертим був видаток на військові потреби. Пряма вказівка на нього мені не траплялася. Проте, можна певне сказати, що такий видаток був і, можливо, посідав одне з найперших місць. Оскільки приказові підлягали військові справи, як ми побачимо нижче — починаючи від укріплення міст і лагодження фортець, і оскільки ми не зустрічаємо даних, що приказ одержував звідкільсь на це кошти, — треба гадати, що все це переводилося коштом самого Великоросійського приказу. До цього-ж приводить думка про те, що приказ Великої Росії продавав волів після Кримського походу (за це вже говорилося). Коли приказ так вільно порядкує речами, призначеними для військових потреб (ми ніде не бачимо, щоб він виручені гроші передавав до іншої інстанції), то, очевидячки, набували їх його коштом. Однак із міст до Москви в Чужоземний (Иноземный) приказ рушниць, позосталих од Кримського походу⁴⁾), ані трохи не суперечить наведеній гадці. Рушницями приказ, природньо, не міг розпоряджатися, як і будь-якою зброєю: їх, у випадкові походу, перекидали на військовий фронт, і озброєнням цілої армії приказ, справа ясна, займатися не міг. Так само було й з продовольчою справою під час Кримського походу 1689 р. Великий Палац (Большой Дворец) шле на утримання військових людей різні продукти⁵⁾), бо військо тоді стягували з різних місцевостей до фронту. Приказ-таки витрачає кошти на звичайні військові потреби. Самий факт, що приказ видавав утримання сотникові, старшині й козакам⁶⁾ і закупав овес для полкових коней⁷⁾), свідчить про те.

¹⁾ „Описаніе документовъ и бумагъ“, кн. XVII, ст. 1843.

²⁾ Ibid., кн. XII, ст. 411, I — Суми; XIV, ст. 1651.

³⁾ Ibid., XIV, ст. 1527, II — Вороніж, ст. 1515, II — Острогозьк., ст. 1651, Лебедин, к. XII, ст. 411, I — Зміїв; XVIII, ст. 23.

⁴⁾ Ibid., кн. XIII, ст. 1224.

⁵⁾ Описаніе документовъ и бумагъ, кн. XIII, ст. 1279.

⁶⁾ Ibid., кн. XIII, ст. 1224. ⁷⁾ Ibid., кн. XIII, ст. 1279.

Як і інші прикази, Великоросійський мав право судити. В Котошіхіна в XVII розділі читаємо: „а кому трапиться про що бити чолом, чи на кому чого домагатися через суд, то таким людям у всяких своїх справах бити чолом і домагатися всяких розшукних і кабальних та інших справ указано, кого під яким приказом у відомстві й присуді написано й суджено“. „Судити вказано в приказах боярам і окольничим, і стольникам, і дворянам, і дьякам — кому в якому приказі відати наказано, всім спільно“.

Всі судові справи, що ними відав приказ Великої Росії, можна поділити на два яскраво виявлені моменти: суд самого приказу та контроль й керівництво місцевим судом. Справу судову в приказі поставлено досить широко: сюди надсилають скарги на воевод та служивих людей, доноси, заводи, кабальні справи. Про це свідчить низка документів: „чоломбіття сотника Якова Ковалевського й золочівських козаків на зловживання воевод Акима, Андр. Авдієва“¹⁾; „чоломбіття дітей боярських на полковника Гр. Донця за захоплення їхніх земель та вгіддів“²⁾; „чоломбіття від миропільських сотників Прокопа Андрієва й Ром. Богодухова та звичайних козаків — усім містом за злочинство, злодійство й розбої від ,тутешніх‘ і сторонніх зайшлих людей“ і за те, що воєвода потурав злочинців; указ воєводи „про охорону миропільських всякого стану мешканців од усяких нападок і розору“³⁾; „допит у приказі Великої Росії приведеної людини — поляка Андрія Вас. Песляка по чоломбітних на нього від сотника м. Межиріччя Семена Голуба й сотенного писаря сумського полку Леонтія Перехрестова, що обвинувачували Песляка, наче-б-то він покрав срібло з Троїцької церкви в Межиріччях, а в них у Москві вкрав ,советного листа‘, про віддачу Песляка на поруки“⁴⁾; „чоломбіття козака рибінського полку Софрана Андрієва про звільнення брата його Михайла Андрієва з-під кабали новгородського мітрополіта й про впис його з дітьми й родичами до козацької служби“⁵⁾) та інш.

Заслуговують на те, щоб на них зупинитися, ще документи, котрі дають вказівки на розсуд кримінальних справ у приказі Великої Росії: „передача з Розряду до приказу Великої Росії справи по чоломбіттю Малафія Смесова, батька померлого цілувальника Серг. Смесова, за те, що митний голова полковий козак Макс. Сидор. Косенков забив його сина“⁶⁾; інших дві — політичні — „справа по доносу на суджинського архангельського попа Лаврентія Захарова за неістові слова“, ніби-то він московського друку книги ганить і на царів хулу покладає“⁷⁾) і „відомість про ,неістові‘ слова Левка Ольшанця, що він їх сказав, сваря-

¹⁾ Ibid. kn. XIV, ст. 1651 — Золочів.

²⁾ Ibid., kn. XII, ст. 411, I — Харків.

³⁾ Ibid., kn. XVI, ст. 1194, I — Миропілля.

⁴⁾ Ibid., kn. XIV, ст. 1651, Межиріччя.

⁵⁾ Ibid., kn. XIV, ст. 1651 — Острогозьк.

⁶⁾ Описані документовъ и бумагъ, kn. XIV, ст. 1. 1337 Острогозьк.

⁷⁾ Там-же, kn. XIV, ст. 1515, II Суджа.

чися з Гаврилом Істоміним, ніби Істомину з товариством землю „надали лукаві“¹⁾).

Крім розсуду по справах, що їх вносили на розвязання приказу, до компетенції його належав розшук, про що свідчать документи: „розшук у Острогозьку ольшанця Гаврила Захарова, замкнення його в тюрмі й висилка його до Ольшанську по обвинуваченню в тім, що він утік на Дін і приїжджає до ольшанську виводити з собою на Дін ольшанців і краде ольшанських коней²⁾ та інші, та посылка для цього службових осіб³⁾). Догляд і керівництво місцевим судом, що в ньому розвязувано менш важливі справи, здійснювали через Великоросійський приказ. На це вказує: „перенесення з Маяцького до Ізюму справи по обвинуваченню донським козаком Трохимом Савелієвим маяцького митного голови Мих. Мантулієва за побій та одібраний грошей“⁴⁾; „заборона воєводі Ів. Колюбакіну „волочити“ салдана Назарієва Чеснокова“⁵⁾, себ-то заборона коротояцькому воєводі затягувати судовий розсуд.

Мало освітлюють документи селянські справи. У трьох реєстрах просто знаходимо вказівку на справи про селянство⁶⁾, без пояснення їх сути, проте 4 інші справи трохи кидають світло на них. Одна говорить про гвалтовне покріпачення „черкас“ з родинами⁷⁾, друга — за зловлення збіглих селян⁸⁾, третя „про дозвіл жити без кріпостей харківському селянинові, що його під час голоду відпустив поміщик, не рахуючися за збіглого“,⁹⁾ і четверта про „чоломбиття ігумна молченського монастиря і різних путівльських поміщиків на білопільського й воронізького сотника та на білопільських й воронізьких козаків за підбурювання селян“¹⁰⁾.

Надзвичайно цікаві є документи, що свідчать про перепис мешканців у Острогозькім і Сумськім полках¹¹⁾ і в містах Старому й Новому Палатові¹²⁾. Цей документ дає, крім того, вказівку на те, що приказ Великої Росії завідував також будуванням нових міст, а указом з дня 12 січня 1700 р. на нього накладався обов'язок складати описи пограничних міст¹³⁾.

За найважливішу й найхарактернішу справу Великоросійського приказу були військові справи. Спиняючися на справах цього роду, треба передовсім установити, в яких стосунках був приказ Великої Росії до Розряду. Ми вже знаємо, що він виділився з Білгородського столу Великого Розряду. В яких-же стосунках до нього був наново зорганізований Великоросійський приказ? Це питання має тим більшу підставу,

¹⁾ Там-же, кн. XIV, ст. 1527, II Маяцьк.

²⁾ Там-же, кн. XIV, ст. 1527, II Острогозьк., ст. 1527, II Коротояк.-Ольшанка, кн. XI, ст. 465, I Сівськ; XII, ст. 411, I.

³⁾ Там-же, кн. XIV, ст. 1527, II Вороніж.

⁴⁾ Там-же, кн. XIV, ст. 1653, Маяцьк. ⁵⁾ Там-же, кн. XIV, ст. 1527, II Коротояк.

⁶⁾ Там-же, XIV, ст. 1515, II Ольшанка, Вольний.

⁷⁾ Описані документовъ и бумагъ, ст. 1527, II.

⁸⁾ Там-же, кн. XIV, ст. 1337, Лебедин. ⁹⁾ Там-же, кн. XIV, ст. 1651, Харків.

¹⁰⁾ Там-же, кн. XI, ст. 761, ст. 2, II. ¹¹⁾ Там-же, кн. XIV, ст. 1651.

¹²⁾ Там-же, кн. XIV, ст. 1890, II. ¹³⁾ Там-же, кн. XII, ст. 411, I.

що військові справи займають далеко не останнє місце в його компетенції. Про стосунки поміж цими приказами є цілком певні дані. Отож, усі судові справи козаків Слобідської України, виключаючи солдат комарицької волости¹⁾, в питаннях земельних, у кримінальних справах, то-що, передавано з Розряду до Великоросійського приказу²⁾. Одна з промеморій 1694—95 рр. приказу Великої Росії до Розряду говорить „про число старшини й звичайних козаків в сумському, охтирському, харківському й острогозькому полках Білгородського Розряду“³⁾ під час лаштування до першого озівського походу Петра I; себ-то не зважаючи на те, що справи Слобідських полків передано до приказу Великої Росії, у військових справах, під час війни, вони й надалі перебували під відомом Розряду, а приказ Великої Росії відгравав військово-господарчу роль допомічного органу. Цей документ остаточно стверджує правильність датування приказу Великої Росії 1682-м роком. У віданні Білгородського Розряду й Великоросійського Приказу Слобідські полки перебували увесь час. Сполучення функцій, як видно, не було жадного, бо виділивши господарче життя Слобідської України в окремий приказ, доручивши йому й постійну охорону границь, — вищу військову владу, як фронту, що завсіди міг одкритися, — залишили в Розряді, а саме в Білгородському Розряді, виключно військові справи. На це вказує і тільки — но наведений документ, і „довідка приказу Великої Росії про старшину й простих козаків, у Черкаських полках сумському, охтирському, харківському, ізюмському та острогозькому⁴⁾, себ-то справка по вищій інстанції. Під час підготовлення до війни Великоросійський приказ збирав і висилав служивих людей⁵⁾, подаючи при цьому відомості про їхню кількість, заготівлю запасів (смоли, дъогтю, прядива й возових коліс), також коней та харчів для полків⁶⁾, організовував управління полками та пошту між Слобожанщиною й Москвою⁷⁾. Під час же самої війни на ньому лежали цілковито господарчі обов'язки, а саме — „наказ продати частину волів, що перебували в Богодухові на кормах і що до походу нездатні“⁸⁾; „відпук із Воронежа Дивногородському монастиреві пищалів та ядер для оборони монастиря під час облоги“⁹⁾, а також „перевіз з Гундова до Валуйок хорих і поранених преображенського, семенівського і б-ти стрілецьких полків, а також залишених в Гундові гармат на підводах, взятих з міст ізюмського й рибинського полків“, за розпорядженням од Розряду¹⁰⁾. Всі розпорядження йдуть із Розряду. Отож звідтіль-же йде розписний реєстр, як видно з ст. 1442 кн. XIV. У справі обміну полонених Великоросійський приказ також відграє роль допомічного органу. Отже по-

¹⁾ Там-же. кн. XIV ст. 1515, Білопілля, ст. 1337 — Острогозьк.

²⁾ Там-же. кн. XIV, ст. 1406.

³⁾ Ibid. XIV, ст. 1458. ⁴⁾ Ibid. Kn. XIV, ст. 1516.

⁵⁾ Ibid. Kn. XIII, ст. 1279; kn. XIV, ст. 1516; kn. XV, ст. 465 1 — Охтирка.

⁶⁾ Ibid. Kn. XIV, ст. 1321. ⁷⁾ Ibid. Kn. XIV, ст. 1515, 11.

⁸⁾ Ibid. Kn. XIV, ст. 1424. ⁹⁾ Ibid. Kn. XVI, ст. 1435, 1.

¹⁰⁾ „Описаніе докум. и бумагъ“. Kn. XIV, ст. 1424.

лонених висилано до Сівську для обміну через Розряд, а до Розряду при промеморіях із приказів Малої Росії, Посольського, Великої Росії та Казанського Палацу (Дворца)¹⁾. Очевидчаки, бранці, що їх побрали полки Слобідських козаків, переходили до відання приказу Великої Росії. Цю думку підтверджує ще й „чоломбіття“ воздвиженського попа Кост. Онуфрієва, нехай-би йому віддали полоненого татарина Сантеміра Шабаєва, щоб розміняти на брата його, що татари захопили, архангельського попа Данила²⁾ й „приводом в 197 р. харківськими козаками Як. Поповим з товаришами кримського татарина, що вони його взяли в лісі міста Соколова, допит татарина про звістки в приказі Великої Росії“³⁾.

За мирних-же часів, коли військові справи вимагали меншої напруженності й полягали найбільше в охороні кордонів, сливе не зустрічається вказівок на Розряд, хіба тільки як звідомлення про татарські вісті⁴⁾ й про кількість московських людей та „черкас“ по містах⁵⁾). Тоді приказ Великої Росії повинен охороняти кордони від навали татарської. Щоб захищатися від них по всіх полкових і сотенних містах будували фортеці, а по деяких і природні укріплення. Укріплення робили по дорогах, що прорубали татари в лісах. Цим і пояснюється заборона, дана через приказ Великої Росії „краснокутським й охтирським мешканцям рубати ліси по річці Мерлу на будівлю, продаж, на салітряну, смольчужну й поташну справу“⁶⁾). Таких доріг було троє — Muравський шлях, Ізюмська сакма та Комлицька сакма, що зливалися з Muравським шляхом. Muравський шлях ішов на захід од Харкова й Білгорода, двоє інших — на схід, себ-то через Слобідську Україну. Тому укріплення його провадив не тільки уряд, а й місцева людність. Спорудженням та полагодженням цих фортець й укріплень відав також Великоросійський приказ⁷⁾). Із таких укріплених місць утворилися цілі захисні лінії. Отож, з них закладено в середині XVII в. Білгородську лінію; згодом, трохи на південь, утворено трохи раніше 1680 р. — нову лінію. До неї увіходили міста — Царевоборисів, Солоний, Савинськ, Балаклія, Лиман, Бішкинь, Зміїв, Соколов, Валки, Новий-Перекоп, Ольшана, Золочів, Водолаги⁸⁾). За краєм границь Слобожанщини і за розвідуванням вістей про татар доглядав Великоросійський приказ, а також білгородський воєвода⁹⁾). Через приказ оддавали розпорядження про охорону від навали міст нової черти¹⁰⁾; до нього-ж удавалися мешканці, напр., Солоного¹¹⁾, прохаючи надіслати для оборони міста піхоту і Маяцька про оборону¹²⁾;

¹⁾ Ibid. kn. XVI, ст. 1435, 1,

²⁾ Ibid. kn. XIV, ст. 1337.

³⁾ Ibid. kn. XIV, ст. 1651.

⁴⁾ Ibid. kn. XIV, ст. 1320, 1.

⁵⁾ Ibid. kn. XVII ст. 1843 — Ізюм; kn. XIII, ст. 1224.

⁶⁾ Ibid. kn. XVI, ст. 1651 — Красний-Кут.

⁷⁾ Ibid. kn. XIV, ст. 1321, ст. 1515, 11 — Чугуїв.

⁸⁾ Багалій „Історія Слобідської України“, ст. 68.

⁹⁾ „Описані докум. и бумагъ“, kn. XII, ст. 411, 1 — Чугуїв; kn. XIV, ст. 1320, 1.

¹⁰⁾ Ibid. kn. XIV, ст. 1516. ¹¹⁾ Ibid. kn. XIV, ст. 1337.

¹²⁾ Ibid. kn. XIV, ст. 1321.

він-таки мав розшукувати „нетчиків“ (тих, що ухилялися від військової служби) і збеглих із полків і карати їх¹⁾), знов-же й допитувати бранців²⁾.

За другу функцію приказу за мирного часу є всякі службові полкові справи, як-от запис до козацької служби, відставка від служби, посилка й звільнення від неї до інших полків для салдатської служби, то-що³⁾). Нарешті з IV т. „Повної збірки законів Російської Імперії“ видно, що грамоти на надання й укази полкам цар давав також через приказ Великої Росії.

Отже, компетенція нашого приказу була дуже широка — вона охоплювала усі боки життя Слобідської України й цілком збігалася з попередньою діяльністю Білгородського столу в межах цієї території.

Те-ж, що він ніби-то залежав од Посольського приказу, доводиться відкинути. Можна вбачати тільки, що він деякою мірою залежав од приказу Великої Скарбниці (Большой Казны) й Розряду. Перший був за контрольний фінансовий орган, другий — за військовий. Інакше й не могло бути в звязку з тогочасною об'єднаною фінансовою політикою. Військова єдність повинна була існувати за війн, на це вказує й назва Великого Розряду, як головної військової установи.

У звязку з реформами, що їх підготовляв Петро I у військовому і в державному управлінні, одcoli засновано Ратушу (1699 р.), що за головну мету її було збільшити державні податки й підготуватися до Великої Північної війни (1700 р.), приказ Великої Росії року 1700 розпався. Справи його передано до Розряду й Ратуші. У Вівліофіці з цього приводу читаемо: „Великоросійський приказ, в чийому відомі були охтирського, сумського, харківського та ізюмського Слобідських полків справи з 1688 р. — вони мало не всі відіслані з Посольського приказу, за указом 1700 року, до Розряду. У „Повній-же збірці законів Російської імперії“ у томі IV № 1771 під 1700 роком 28 лютого є розпорядження — „по яких містах споруджено шинки й митниці, мости й перевози на оброці й віддано ким на відкуп без перекупки, і відіслані з приказу Великої Росії до Ратуші, а також що в 207 році по нашему великого государя, нашої царської величності, указу й по грамоті з приказу-же Великої Росії звелено в харківському полку по городах запровадити знову митні й шинкові (кабацькі) збори й відіслані до Ратуші-ж; і тим зборам й одкупам бути в Ратуші за давнім нашім, царської величності, указом“. Твердження Вівліофіки можна прийняти тільки в звязку з передачею всіх фінансових, і звязаних з ними справ, до Ратуші. Питання про те, куди передано всі інші справи приказа Великої Росії, за браком даних, доводиться залишити відкритим.

С. П'ятницька.

¹⁾ Ibid кн. 465, 1. ²⁾ Ibid кн. XIII, ст. 1273.

³⁾ Ibid. кн. XIV, ст. 1337 — Золочів; ст. 1651 — Острогозьк, Харків, Суми.